

Sławomira Kamińska-Berezowska

Uniwersytet Śląski w Katowicach

 <https://orcid.org/0000-0002-0707-6185>

Wybrane problemy badań jakościowych karier zawodowych kobiet w III RP

Abstract: The article shows specificity of qualitative research using interview techniques in an analysis of professional careers of women in Poland. It focuses in particular on the individual in-depth interview and narrative interview, their similarities as well as their drawbacks and ways of applying them in analyses of women’s functioning in their professional lives. The article presents specific studies in which these techniques have been applied and shows when and to what extent they contributed to obtaining interesting results. Other issues raised in the article involve: deliberate resignation from anonymity while using these techniques and including gender sensitivity in a result analysis. As for the traps related to analysis of data obtained using these two types of interviews, specific focus was put on the time of conducting such interviews, which results in subjectivity of the analyzed research material.

Key words: qualitative research, in-depth interviews, narrative interviews, women’s career, gender

Wprowadzenie

Przez długi okres historii ludzkości życie kobiet związane było przede wszystkim z aktywnością w sferze prywatnej oraz z bardzo ograniczonymi możliwościami udziału w życiu publicznym, ale ten stan rzeczy, przynajmniej w krajach Unii Europejskiej, uległ zmianie. Fundamentalnie do poprawy sytuacji kobiet w życiu publicznym przyczyniły się ruchy kobiece i feministyczne aktywnie działające w minionych stuleciach w Europie oraz USA, co podkreślają w swych pracach tacy polscy badacze, jak Kazimierz Ślęczka (1999) czy Natalia Krzyżanowska (2012). W Polsce za moment przełomowy dla zmiany relacji płci można uznać uzyskanie przez Polki w 1918 roku praw wyborczych, bo to pozwoliło im na kreowanie

wolności także w innych obszarach życia społecznego. Biorąc pod uwagę wskazany kontekst, rozważania niniejsze koncentruję na problemie badań socjologicznych karier kobiet w III RP z wykorzystaniem metod jakościowych.

Potrzeby i wyzwania badań karier kobiet

Samą karierę można potraktować jako „zjawisko przesuwania się poszczególnych ludzi z niższych pozycji społecznych na wyższe pozycje w danej strukturze społecznej, a ściślej biorąc w istniejącej w niej hierarchii” (Sztumski, 2014, s. 108). Można zatem potraktować ją jako pewien intencjonalny proces, w którym jednostka skutecznie zarządza własnym życiem, choć, oczywiście, to osobiste kreowanie własnej drogi życiowej odbywa się w ramach określonych regułami życia społecznego, a co za tym idzie szeregiem związanych z nimi ograniczeń. Jak zauważa znany badacz elit Janusz Sztumski (2014), kariery są zdeterminowane zespołem czynników obiektywnych, w których składzie widzi głównie zapotrzebowanie na kadry i warunki do ich rozwoju, a także zespołem czynników subiektywnych, w tym obejmujących rozwój fizyczny i psychiczny. W tym kontekście nasuwa się pytanie o znaczenie płci dla rozwoju kariery, przy czym sama płeć jest z jednej strony cechą biologiczną jednostki, a z drugiej strony wiąże się także ze społeczno-kulturowymi oczekiwaniami wobec niej.

Można powiedzieć, że nawet mit amerykańskiego pucybuta ukazuje płciowe zdeterminowanie karier. Warto przypomnieć zatem, że bohaterem tego mitu jest chłopiec pucybut, który wykazuje się istotnymi zaletami moralnymi, bo będąc biednym, który znalazł zgubiony drogi zegarek, oddaje go właścicielowi, a jedyną nagrodą, jakiej oczekuje w zamian, jest ogłoszenie rekomendacji jego usług, co ostatecznie pomaga mu rozwinąć się i zostać bogatym przedsiębiorcą. Analogiczną i równie znaną opowieścią o drodze kobiet do sukcesu materialnego jest bajka o Kopciuszku, który odznacza się także wieloma zaletami moralnymi, pewnym typem aktywności i „przedsiębiorczości”, ale ogromną rolę w tej opowieści mają jeszcze zalety fizyczne — w tym przypadku uroda (Graczyk, Graban-Pomirska, red., 2002). To porównanie mitów wiążących się z drogą do poprawy własnej pozycji w hierarchii społecznej pokazuje też jak w soczewce inne kulturowe oczekiwania dotyczące typowych dróg ruchliwości społecznej kobiet i mężczyzn, a także inne standardy tradycyjnie łączone z płcią (dodatkowo powielane często we współczesnej kulturze popularnej, w tym w sztuce filmowej).

Pytanie — Czy współczesnym kobietom w Polsce nadal trudniej niż mężczyznom uczestniczyć w życiu publicznym i w osiągnięciu najwyższych stanowisk zawodowych? — wydaje się już dziś tylko retoryczne. Ze względu jednak na zjawisko backlashu (Faludi, 2013) warto przypomnieć podstawowe dane dotyczące funkcjonowania kobiet w sferze publicznej. Wśród cech charakteryzujących aktywność zawodową można zatem zauważyć stale utrzymujące się, przez cały

okres III RP, niższe współczynniki aktywności zawodowej kobiet (48,2% wobec 64,5% mężczyzn w I kwartale 2018 roku) i wyższe (nawet w okresie bardzo niskiego ogólnego bezrobocia) stopy bezrobocia kobiet (4,3% wobec 4,1% mężczyzn w I kwartale 2018 roku), co obrazują twarde dane statystyczne GUS (*Aktywność ekonomiczna...*, 2018). Większy niepokój wzbudzać może jednak fakt, że te nierówności zawodowej i publicznej aktywności płci w ciągu ostatniego stulecia Polski dość wolno się zmieniały, chociaż — co warto podkreślić — kierunek tych zmian zdecydowanie wskazuje na wyrównywanie różnic, co sugestywnie uwidacznia także ostatnia syntetyczna analiza danych statystycznych *100 lat Polski w liczbach. 1918—2018* (GUS, 2018). Podobnie mimo mijających właśnie 100 lat równości praw wyborczych kobiet ich udział w parlamencie, jak dotąd, nie przekroczył 27%, choć można równocześnie stwierdzić, że jest znacząco wyższy niż w II RP, gdzie osiągał najwyżej 2% (Fuszara, 2017). Można zatem powiedzieć, że udział kobiet w życiu publicznym systematycznie wzrasta, choć ciągle wydaje się zdecydowanie nieadekwatny do proporcji płci w społeczeństwie. Jeśli chodzi o średnią udziału kobiet w zarządach spółek giełdowych w Polsce, to od lat nie przekracza ona 12% (w 2014 roku dla Rynku Głównego wyniosła 11,6%, dla WIG 30 — 6,3%, a dla spółek Skarbu Państwa — 3,2%; Adamska, Twarowska, Kasak, 2015). W zakresie zarobków kobiet mamy zaś do czynienia z luką płacową, której wysokość wzrasta wraz z poziomem wykształcenia, czyli w 2014 roku wynosiła w przypadku wykształcenia gimnazjalnego 7,82%; wykształcenia średniego 21,66%, wykształcenia policealnego 16,2%, a wykształcenia wyższego aż 29,04% (*Kapitał...*, GUS, 2015). W 2016 roku ogólny wskaźnik różnicowania płac (*gender pay gap*) dla Polski wyniósł 7,2%, co oznacza, że kobiety w Polsce zarabiają średnio właśnie o 7,2% mniej niż mężczyźni (Urząd Statystyczny w Bydgoszczy, 2018). Należy również odnotować fakt mniejszej obecności kobiet w ramach organizacji reprezentujących partnerów społecznych w dialogu na rynku pracy, bo udział ich we władzach związkowych jest istotnie niższy. Analizując kompleksowo obecność kobiet w ruchu związkowym można zauważyć, że w latach 2010—2014 w skład Prezydium Komisji Krajowej NSZZ „Solidarność” wchodziło 7 osób, w tym 1 kobieta, z kolei w kierownictwie OPZZ były 4 osoby, w tym także tylko 1 kobieta, a jeśli chodzi o Prezydium FZZ, to liczyło ono 12 osób, wśród których znalazły się zaledwie 2 kobiety (Kamińska-Berezowska, 2013).

Podjęmowane analizy ilościowe życia społeczno-ekonomicznego ludności w III RP wyraziście pokazują mniejszą obecność kobiet w życiu publicznym, co dotyczy obszaru aktywności nie tylko zawodowej, ale także politycznej i społecznej. Nie dziwią zatem pytania i próby dociekania, dlaczego tak się dzieje. Z pewnością odpowiedzi na pytania o bariery karier kobiet sprzyjają rozwijające się w Polsce po 1989 roku *gender studies*, które najpierw w wyniku drugiej fali feminizmu podejmowane były w USA i w Europie Zachodniej. Sam feminizm można też rozpatrywać jako kierunek mający swój wyraz w ruchu kobiecym (który w Polsce był też bodźcem do powstania Kongresu Kobiet), ale także za istotny nurt teoretyczny w naukach społecznych (Barker, 2005; Turner, 2004). Jeśli

chodzi o sposób funkcjonowania kobiet czy przede wszystkim sposób traktowania ich funkcjonowania w sferze publicznej III RP, to był on bezpośrednią inspiracją do organizacji I Kongresu Kobiet w III RP w 2009 roku, czyli stanowił reakcję na poczucie marginalizowania i wykluczania z pamięci społecznej w obchodach 20-lecia transformacji Polski. W wydanym wówczas syntetycznym raporcie dotyczącym sytuacji kobiet analizowano ich aktywność zawodową, poziom dochodów, obecność w spółkach rynku kapitałowego czy szerzej w sferze publicznej (Piotrowska, red., 2009). Wcześniej, w 2003 roku została wydana pod redakcją Anny Titkow (2003) pierwsza kompleksowa publikacja poświęcona analizom ograniczeń i barier karier kobiet w Polsce. Jest to monografia problemowa zjawiska szklanego sufitu w Polsce, nawiązująca do innych zjawisk odkrytych w ramach badań genderowych, w tym do „szklanych ścian”, „lepkiej podłogi” czy „szklanych ruchomych schodów”. W ramach tej publikacji badaczki mocno podkreślają rolę badań jakościowych jako sekwencyjnie poprzedzających badania ilościowe czy wręcz kluczowych do opisanego i zaprezentowania problemu, co uznają też za strategię typową dla *women's* oraz *gender studies*. Analizując bariery awansu kobiet w obszarze biznesu i polityki zauważają:

- negatywne stereotypy aktywności kobiet w sferze publicznej i prywatnej (dotyczące „prawdziwej” kobiecości i męskości);
- podwójne standardy ocen, które kobietom są mniej przychylnie (w tym większa wyrozumiałość wobec błędów mężczyzn i skłonność do zaniżania lub przejmowania efektów pracy kobiet);
- zinternalizowane przez kobiety oczekiwania społeczne wiążące się z autocenzurą i ograniczaniem własnych działań (np. lęk w formułowaniu czy w jasnym wyrażaniu własnych potrzeb i opinii);
- odmienne zinternalizowane stereotypy współpracy kobiet i mężczyzn z przypisanym niejako aspektem męskiej nadrzędności;
- przychylnie mężczyznom reguły organizacji pracy i kultury organizacyjnej (np. organizacja spotkań w czasie przeznaczonym na wykonywanie obowiązków domowych);
- mniejszy bilans czasu kobiet jako obarczanych główną odpowiedzialnością za prowadzenie domu i wychowanie potomstwa;
- odmienny status kobiecej i męskiej solidarności (w tym braterstwo zdecydowanie lepiej waloryzowane i sankcjonowane tradycją niż siostrzeństwo);
- odmienny odbiór kobiet na stanowiskach kierowniczych i sposobu sprawowania przez nie władzy (co dotyczy problemów dyskryminacji i zgody na nią samych dyskryminowanych).

Nie sposób nie zauważyć, że mocną stroną tej analizy są zwłaszcza badania jakościowe oparte na wywiadach, które pomagają nazwać czy wstępnie uchwycić i opisać to, co ulotne. Problem ujmowania tego, co nienazwane, jest zresztą bezpośrednio związany z fundamentami drugiej fali feminizmu i kluczową dla niej „mystyką kobiecości” Betty Freidan (2012), która w Polsce została wydana dopiero w ostatnich latach, co również można uznać za swoiste *signum temporis*.

Specyfika badań jakościowych i wywiadów swobodnych

We współczesnej socjologii można zauważyć pewien renesans metod jakościowych, czego wyrazem jest wiele poświęconych temu publikacji, m.in. *Słownik socjologii jakościowej* pod redakcją Krzysztofa Koneckiego i Piotra Chomczyńskiego (2012). Earl Babbie (2003) przedstawiając kwestie metod badań jakościowych podkreśla, że są one zwyczajowo przeciwstawiane badaniom ilościowym, ale możliwe, a nawet właściwe jest ich wzajemne uzupełnianie się, zaś kwestie tego, którym z nich dać pierwszeństwo, wiąże bezpośrednio z podejmowaną problematyką badawczą. Nieco inne podejście reprezentuje Monika Kostera (2003, s. 20), która stwierdza, że: „Metodologia jest [...] konsekwencją głębszych wyborów poczynionych przez badacza wcześniej”. Autorka istotnie łączy zatem wybory metodologiczne z przyjmowanymi przez badaczy założeniami ontologicznymi. W swoich analizach odwołuje się do typologii Burella i Morgana, którzy wymieniają w naukach społecznych cztery podstawowe paradygmaty: funkcjonalizmu, radykalnego strukturalizmu, radykalnego humanizmu i paradygmatu interpretatywny, przy czym M. Kostera przyznaje, że sama przyjmuje ten ostatni. Do tego ostatniego typu paradygmatu odwołują się też mainstreamowe badania genderowe, które analizują doświadczenia i funkcjonowanie kobiet w warunkach podziału pracy we współczesnych społeczeństwach (Olsen, 2009), w tym też te podejmujące problem ich karier (Kamińska-Berezowska, Suchacka, 2006). Zgodnie z tymi założeniami ontologicznymi świat społeczny podlega ciągłemu tworzeniu w wyniku interakcji międzyludzkich, jest obdarzany sensem i znaczeniami, jakie nadają mu jego uczestnicy, a ich samych można ujmować jako aktywnych aktorów społecznych reagujących na zastane sytuacje, przez co następnie kreują kolejne zdarzenia i reakcje.

Do jednej z najbardziej powszechnych technik badawczych wykorzystywanych w badaniach jakościowych należą wywiady swobodne, jednak według Steinara Kvale (2010) popularność ich stosowania nie jest równoznaczna z łatwością ich przeprowadzania i interpretacji. W tym kontekście wydaje się, że występują nieporozumienia dotyczące nazewnictwa czy co najmniej konkurencyjne kategoryzacje wywiadów jako techniki badawczej w socjologii, choć jak wskazują badacze, w tym Kaja Kaźmierska (2012), stosowanie obu tych technik w Polsce ma dość długą i imponującą tradycję badawczą. Zasadniczo badacze zgadzają się, że istotą wywiadu jest kontrolowana interakcja, w której badacz stara się uzyskać informacje od badanych, ale już w kwestii bliższego dookreślenia tej techniki stosuje się wiele kategoryzacji. Według Janusza Sztumskiego (2010) w zakresie techniki prowadzenia badań z zastosowaniem wywiadów można wyróżnić ich następujące typy: ustny i pisemny, skategoryzowany i nieskategoryzowany, jawny i ukryty, indywidualny i zbiorowy, panelowy, telefoniczny. Bardzo syntetycznie typologię wywiadów ujmuje M. Kostera (2003), która stwierdza, że wywiad może być standaryzowany lub niestandaryzowany, a także strukturalizowany lub niestrukturalizowany. Zaznacza też, że wywiad standaryzowany (tj. z zestawem tych samych

pytań zadawanych respondentom w tej samej kolejności) i strukturalizowany (tj. z zestawem pytań sprecyzowanych językowo i zadawanych każdorazowo w tej samej formie) jest tym stosowanym w badaniach ilościowych. Samą badaczkę interesuje zaś wywiad niestandardyzowany i niestrukturalizowany, który nazywa otwartym lub antropologicznym, a jego istotę wiąże z uzyskaniem dobrego kontaktu z rozmówcą, do czego potrzebny jest plan w zakresie poszukiwanych informacji, ale nie jest już niezbędna ścisła lista pytań. W wywiadzie otwartym zadaniem osoby badanej jest więc stymulowanie osoby występującej w roli rozmówcy, aby udzieliła kompleksowych odpowiedzi czy wręcz szerzej opowiedziała swoją historię (narrację analizowanych wydarzeń). Badania jakościowe służą zatem przede wszystkim poznaniu subiektywnego świata badanych, ich percepcji, wartości i/lub odczuć, ale dają też informacje w zakresie konkretnych faktów biograficznych jednostki, a także odnotowanych przez nią wydarzeń społecznych.

Krzysztof Konecki (2000) omawiając techniki badań jakościowych wymienia: obserwację, wywiad swobodny, wywiad narracyjny i wywiad grupowy. W zakresie analizy wywiadów badacz ten koncentruje się na trzech jego typach, przy czym w przypadku wywiadu grupowego (zwanego też fokusowym) podkreśla, że jest to jedna z wielu technik, jaka może być użyta w ramach jednego badania, wzbogacając inne rodzaje zebranych danych. Jeśli chodzi o wywiad swobodny (zwany przez Koneckiego także pogłębionym lub etnograficznym), to badacz ten przedstawia jego istotę analogicznie jak M. Koster (2003), ale z zastrzeżeniem, że do jego przeprowadzania potrzebne jest przygotowanie listy poszukiwanych informacji. W tym kontekście zwracają uwagę porządkujące refleksje Krystyny Lutyńskiej (2005) oraz kategoryzacje różnicujące typów wywiadów Ilony Przybyłowskiej (1983), które są stosowane według stopnia ich standaryzacji, bo w ten sposób można zauważyć ich kontinuum: od wywiadu swobodnego mało ukierunkowanego, przez swobodny ukierunkowany, do swobodnego ze standaryzowaną listą poszukiwanych informacji. Można w związku z tym zauważyć stosowanie określenia „wywiad swobodny” jako terminu szerszego i obejmującego wiele typów wywiadu, ale na potrzeby niniejszych rozważań przyjęto znaczenie wywiadu swobodnego i narracyjnego zgodnie z ujęciem K. Koneckiego (2000) i tym prezentowanym w *Słowniku socjologii jakościowej* (Konecki, Chomczyński, red., 2012), a zatem wywiad swobodny jest tutaj zamiennie nazywany pogłębionym, zaś dla określenia obu technik badawczych jest stosowana nazwa „wywiad jakościowy”.

Zajmujący się badaniami jakościowymi K. Konecki (2000) sporo uwagi poświęca też asymetrii sytuacji wywiadów, a więc podkreśla, że nie stanowią one zwykłych rozmów, bo są kierowane przez badacza przy akceptacji rozmówcy, a więc nazywa je wręcz „pseudorozmowami”. Ta asymetria władzy dotycząca wywiadów swobodnych wiąże się z samą ich istotą, bo to badacz decyduje, że warto zabiegać o jego przeprowadzenie, decyduje też, w jakiej ostatecznie formie go przeprowadzić i co ma być jego przedmiotem, a potem w toku interakcji decyduje, które wątki poszerzyć, a także jak ostatecznie wywiad zakończyć. Na kolejnym etapie to także badacz jest tym, który wywiad poddaje interpretacji i analizie,

co również wpisuje się w jego rodzaj nadrzędności. Jak pisze S. Kvale (2010), ta asymetria władzy w wywiadzie jakościowym łączy się z faktem, że stanowi on dialog jednokierunkowy i instrumentalny (bo jest narzędziem do zdobycia pewnego rodzaju wiedzy), może być też typem dialogu manipulacyjnego (bo zawiera możliwość uzyskania informacji nie tylko drogą zadawania pytań wprost dotyczących interesującej problematyki). Trudno nie zauważyć równocześnie, że osoba badacza musi liczyć się z osobą rozmówcy i dążyć do uzyskania pewnego konsensu, bo udział w wywiadzie jest dobrowolny, i to rozmówcy w znacznym stopniu decydują, do jakiego typu informacji dopuścić badacza/kę, a co zataić lub jak pewne wydarzenia przedstawić. W ramach przeprowadzania wywiadu powstaje zatem istotny problem budowania relacji opartej na wzajemnym zaufaniu osoby badającej i badanej. Można powiedzieć też, że jeszcze bardziej asymetryczna z poszukiwaną listą informacji niż w przypadku wywiadu swobodnego jest relacja wpisana między badającym a badanym w toku przeprowadzania wywiadu narracyjnego, bo istotą tej techniki jest skłonienie do wygłoszenia dłuższej opowieści, historii swoich doświadczeń życiowych. Z założenia ma to być uruchomiona pytaniem osoby przeprowadzającej wywiad dość długa narracja, której badacz nie powinien przerywać. W ramach analiz sekwencji tego wywiadu można wymienić, jak podkreśla Jakub Niedbalski (2012), następujące jego fazy:

- 1) rozpoczęcia (dla wyjaśnienia jego istoty i stworzenia atmosfery służącej dobrej interakcji),
- 2) stymulowania do narracji (a więc wywołania, uruchomienia spontanicznej narracji),
- 3) narracji właściwej (tj. głównej opowieści rozmówcy i jej podtrzymywania przez pozawerbalne, quasi-werbalne znaki zainteresowania badacza),
- 4) zadawania pytań dodatkowych (a więc kwestii uznanych za warte rozwinięcia, doprecyzowania),
- 5) zakończenia wywiadu (w tym kwestie grzecznościowe i powrót do zwykłej, potocznej konwersacji).

Warte podkreślenia jest w tym kontekście to, że zasadniczą część wywiadu narracyjnego i jego istotę stanowi właśnie sama dłuższa zaprezentowana przez rozmówcę czy rozmówczynię opowieść, która — jak podkreśla Kaja Kaźmierska (1997) — nie jest po prostu sumą odpowiedzi na pytania osoby badającej, lecz ma formę spontanicznej narracji.

Od czasów Eltona Mayo (1972) zauważono zalety wywiadów swobodnych jako ważnego źródła informacji, które pozwala zrozumieć życie organizacyjne i pozwolić na wyjaśnienie danych badawczych zdobytych z wykorzystaniem innych narzędzi. Główną funkcją wywiadów jest zatem ta o charakterze badawczym, ale oprócz niej zauważono też funkcję terapeutyczną, która pozwala badanym na refleksje i lepsze ułożenie relacji z otoczeniem. W tym kontekście w przypadku wywiadów narracyjnych warto podkreślić wagę analizowanej w nich pracy biograficznej, która może być dokonywana przez narratorów, a jej znaczenie i charakter sugestywnie podkreśla zwłaszcza Fritz Schütze (2012). Można zauważyć, że wywiady narracyjne pozytywnie stymulują pracę biograficzną rozmówców,

bo skłaniają ich do niej przez motywowanie do refleksji nad własnym życiem, jego przebiegiem (faktycznym i alternatywnym) czy do odkrywania znaczeń związanych z własnymi działaniami. Sam wywiad nie jest jednak panaceum na pozytywne wykonanie tej pracy, choć może uwidocznić jej deficyty. Podobnie też problem pracy biograficznej jako pewnego typu wewnętrznego dialogu jednostki, jej aktywności umysłu w odniesieniu do jej „znaczących Innych” jest procesem złożonym i mającym różne oblicza, w tym te świadome i nieświadome.

Wywiady swobodne i narracyjne są też tymi stosowanymi przez pedagogów, którzy — jak Elżbieta Dubas (2011) — podkreślają ich znaczenie edukacyjne, w tym uczenie się z własnej biografii i biografii innych. W zakresie uczenia się z własnej biografii E. Dubas zwraca uwagę na możliwość wyróżnienia w narracji *life history*, czyli jej warstwy o charakterze obiektywnym (wyrażającej się głównie odwoływaniem do dat i wydarzeń) oraz wyodrębnienie w narracji *life story*, które z założenia jest subiektywne, co wyraża się w przywoływaniu własnych odczuć, opinii i interpretacji. Autorka zastrzega, że wywiad biograficzny jest z założenia własną refleksją nad własnym życiorysem rozmówcy, a więc to narrator ją przedstawia z własnego punktu widzenia, ale w jego refleksji zauważa możliwość wyodrębnienia tych dwóch warstw. Dodatkowo porusza tu też kwestie „pamięci biograficznej” (dotyczącej różnych okresów własnego życia, dorastania, młodości, dojrzałości i in.), a to skłania do zauważenia także „pamięci historycznej” jako tej mocniej łączącej się z charakterystyką zdarzeń prezentowanych w tle życia społecznego i z przeżyciami innych jego uczestników. W aspekcie historycznym można też mówić o *oral history*, czyli przekazywaniu wiedzy o konkretnych wydarzeniach przez ich bezpośrednich świadków, co służyć ma lepszemu zrozumieniu i poznaniu rzeczywistości, a więc jest też pomocne w analizach historyków (Wypiorczyk-Przygoda, Wawrzyniak, 2011).

W wywiadach swobodnych i narracyjnych, które odwołują się do przeżyć rozmówców, dość istotny jest również problem znaczenia czasu, w jakim są one przeprowadzone. Jest to problem związany z wieloma kwestiami, wśród których kluczową stanowi zawodność ludzkiej pamięci i potrzeba jej wspierania. Pamięć ludzka jest zawodna, dlatego potrzebuje dodatkowych nośników, a także tzw. wyzwalaczy wspomnień, czyli przykładowo: starych pamiętek, zdjęć, wcześniej napisanych książek. Dodatkowo percepcja przeszłości zmienia się z perspektywy terażniejszości, i to zarówno w aspekcie subiektywnej pracy nad biografią (refleksji i przemyśleń), jak i w aspekcie bieżącej polityki, w tym wiedzy o przeszłych wydarzeniach. W ujęciu Paula Connertona (2012) przedstawiona jest także szersza kwestia „pamięci kulturowej”, a więc sposobu, w jaki jednostki i społeczeństwa zapamiętują przeżycia własne i innych, co może mieć charakter intencjonalny (związany z kreowaniem przez władze polityczne pewnego typu polityki historycznej, czyli zapamiętywania i wartościowania przeszłości) albo nieświadomiony, zawarty w powszechnie akceptowanych praktykach, które mogą dotyczyć kreowania ciała, w tym preferowanych fryzur, strojów czy sposobów prezentowania ciała bardziej lub mniej funkcjonalnych, sprzyjających pewnym typom aktywności i działań (co istotnie dotyczyło też różnic we „właściwym

wizerunku” każdej z płci). Z pewnością z wielu powodów związanych z wpływem czasu ewoluuje również indywidualna pamięć jednostek, co wiąże się ze zmianą zakresu ich własnych doświadczeń, wiedzy czy szerzej kompetencji kulturowych. W tym sensie nie jest wykluczone, że ta sama osoba może udzielić dwóch w różnym stopniu odmiennych wywiadów na ten sam temat, w tym ten dotyczący własnej kariery, a to „tylko” ze względu na wpływ czasu, inne sytuacyjne konteksty z tym związane czy konkretne bezpośrednie impulsy skłaniające do narracji. Taki stan rzeczy nie wyklucza jednak zasadniczego przyjętego przez F. Schütze’go (2012) założenia o występowaniu podstawowej zgodności pomiędzy narracją biograficzną jednostki a jej rzeczywistą biografią, choć, oczywiście, ważne jest uwzględnienie, że te dwie kategorie może dzielić pewien dystans. Schütze zauważa więc, że generalnie można wyróżnić dwa skrajnie odmienne założenia dotyczące narracji autobiograficznych, czyli pogląd, że są one niczym lustro odbijające rzeczywistość społeczną, oraz pogląd przeciwny, że narracje autobiograficzne mogą być dowolnie zmieniane, wymyślane i dostosowywane do potrzeb zmieniającego się otoczenia. Sam autor ustosunkowuje się krytycznie do obu przeciwstawnych założeń i pisze, że narracja biograficzna nie jest stuprocentowym i dosłownym „zwierciadlanym” odbiciem rzeczywistości, ale stwierdza też, że: „Autobiograficznej opowieści o własnym życiu nie należy traktować jako dowolnego i elastycznego tworzenia tekstu (*textual invention*) przez narratora; wręcz przeciwnie — narrator kieruje się w niej poważnym zamiarem i nagłą potrzebą (*urgent driver*), która ma ogromną moc wymuszania, co opowiedzieć i jak to opowiedzieć — przedstawienia zdarzeń w historii życia. Sprawdza się to przynajmniej w przypadku ustnej, spontanicznej narracji autobiograficznej, o ile nie została ona wcześniej przedstawiona czy zrutyinizowana [...]” (Schütze, 2012, s. 162). Autor wymienia też swoiste sposoby monitorowania opowieści narratora w toku analitycznej abstrakcji pojedynczego przypadku, w tym podkreśla szczególne znaczenie, jakie można przypisać do „przesłonięć” i „konstrukcji w tle”, bo mogą one istotnie zmienić wcześniejsze prezentacje przedstawianych wydarzeń. Ostatecznie rozważania autora prowadzą do potwierdzenia ogromnych walorów poznawczych wywiadów narracyjnych.

W wypadku wywiadów pogłębionych problem monitorowania wypowiedzi czy całych dłuższych narracji, które pytania otwarte uruchamiają, jest obecny w sposób analogiczny do wywiadów narracyjnych, na co wskazują doświadczenia i prace badawcze wielu autorów, m.in. Małgorzaty Suchackiej (2014), Sławomiry Kamińskiej-Berezowskiej (2013) czy Izy Desperak (2013). Ostatnia z autorek wskazuje też na problem wywiadów całkowicie „skłamanych”, czyli sytuacji, gdy osoba biorąca udział w badaniach stara się przekazać swój „właściwy”, pożądaný w jej oczach wizerunek i niejako abstrahuje czy też aktywnie dostosowuje do niego faktyczną sytuację, w jakiej się znalazła. W opisywanym przez I. Desperak przypadku wywiadu dopiero po jego zakończeniu rozmówczyni udzieliła badaczce informacji, że przekazywany obraz harmonijnego, partnerskiego podziału obowiązków domowych miał miejsce w sytuacji, gdy mąż był bezrobotny, a żona była głównym żywicielem rodziny, a więc ta „drobna” informacja udzielona po wywiadzie istotnie modyfikowała jego wcześniejszą treść. Podobna sytuacja

wystąpiła w badaniach dotyczących genderowych aspektów dziecięcej konsumpcji (Kamińska-Berezowska, 2009), gdy w toku wywiadu pogłębionego jedna z nauczycielek wychowania przedszkolnego zapewniała, że wszystkie dzieci w przedszkolu, niezależnie od płci, otrzymują od św. Mikołaja takie same zabawki. Rozmówczyni dopytana o to, jakie konkretnie zabawki otrzymują dzieci, odpowiedziała, że są to „oczywiście” te same zabawki w sensie ich wartości finansowej, ale dziewczynki dostają lalki, a chłopcy auta lub klocki. Po stronie badaczy leży zatem doprecyzowanie informacji w toku prowadzenia wywiadów, a także uważne podchodzenie do otrzymanych danych i stosowanie procedur triangulacji.

Znaczenie badań jakościowych w analizie karier kobiet w III RP

W Polsce zjawisko „szklanego sufitu” zostało ujęte w napisanej pod redakcją Anny Titkow monografii (2003) opartej na badaniach empirycznych, na które składały się wywiady swobodne. Warto podkreślić, że były to wywiady swobodne z listą dyspozycji uruchamiających dłuższe wypowiedzi. Podkreślić należy również, że w toku wywiadów pogłębionych pytania uruchamiające dłuższe narracje i biograficzne refleksje występują stosunkowo często, na co wskazują także badania karier kobiet prowadzone przez S. Kamińską-Berezowską oraz M. Suchacką (2005) czy badaczy Sekcji Socjologii Pracy PTS w jednym z realizowanych projektów (Giermanowska, Kołasińska, Mrozowicki, Róg-Ilnicka, 2016). Dzięki badaniom kobiet reprezentujących elity polityczne, biznesowe i naukowe województwa śląskiego, a także uruchomionym wówczas narracjom badaczki (Kamińska-Berezowska, Suchacka, 2006) zwróciły uwagę na zróżnicowanie warstw „szklanego sufitu” i wyróżniły w nim dwie warstwy zasadnicze: związaną z mniejszym bilansem czasu oraz związaną z aktywnością zawodową *sensu stricto*. To właśnie wywiady swobodne pozwoliły badaczkom skoncentrować się na doświadczeniach i momentach przełomowych kobiet biorących udział w badaniach, co obrazowało konflikt w staraniach na rzecz osiągnięcia sukcesu w życiu publicznym z dążeniami do jego osiągnięcia w życiu prywatnym, potęgowanym przez kwestie planów prokreacyjnych czy konieczność opieki nad potomstwem, nad starszymi i/lub niesamodzielnymi członkami rodziny. Dzięki dyspozycjom do wywiadu swobodnego można było też uzyskać odpowiedzi wprost na pytanie, co dla rozmówczyń oznacza sukces. W tym zakresie ponownie okazało się, że sukces jest wiązany nie tylko z aktywnością publiczną, w tym zawodową, naukową czy społeczno-polityczną, ale także ze sferą ściśle prywatną, zwłaszcza z pojawieniem się i/lub wychowaniem potomstwa, czy z poczuciem sprawstwa w kierowaniu własnym życiem. Wbrew pozorom sukces był też łączony ze szczęśliwym życiem małżeńskim lub ze „szczęśliwym” jego brakiem (osiągniętym dzięki statusowi wdowy czy rozwódki). W drodze rozmówczyń do elit gospodarczych, politycznych

i naukowych uwagę zwracała ich wewnątrzsterowność w sensie wagi przywiązywanej życia publicznego, determinacji w wybranej drodze, a w wypadku mężatek widoczne było wsparcie ze strony mężów i partnerski podział obowiązków domowych czy/i rodzicielskich. Warto podkreślić, że w swej drodze do przebiccia „szklanego sufitu” badane kobiety opisywały wiele spotkań z przejawami seksizmu czy dyskryminacji, choć ta ostatnia była bardzo często postrzegana jako „brak kultury”.

Przykładem owocnego połączenia badań ilościowych i jakościowych w zakresie analiz karier kobiet jest projekt „Diversity Index” (Lisowska, red., 2007), bo w nim udało się poddać analizie problem języka jako narzędzia służącego symbolicznemu wykluczaniu kobiet i utrudnianiu im awansu zawodowego. W ramach tego projektu zastosowano bowiem także wywiady zogniskowane z pracownikami i pracodawcami, które pozwoliły zobrazować i poznać faktyczny przebieg procesu rekrutacji, w tym postępowanie firm wobec zakazu dyskryminacji. Dodatkowo poddano analizie treść ogłoszeń rekrutacyjnych, a to pozwoliło wykazać, że dość powszechnie używaną praktyką było stosowanie wyłącznie sformułowań i form męskoosobowych, dotyczących zwłaszcza rekrutacji na wyższe i atrakcyjne stanowiska pracy, czyli przykładowo poszukiwano „kierownika”, a nie „osoby na stanowisko kierownicze”. Znaczenie języka jest podkreślane przez osoby o wrażliwości genderowej, a zarazem dość często wyśmiewane przez przeciwników tej perspektywy. Starając się pogodzić obie te strony, Earl Babbie, komentując utrwalone konwencje językowe wskazywane w takich dziełach, jak *The Study of Man* Ralpha Lintona (1937), pyta, co wyobrażamy sobie czytając słowa tego autora, czy rzeczywiście oczami wyobraźni widzimy „amorficzną, bezpłciową istotę ludzką, hermafrodytę — jednocześnie mężczyznę i kobietę, czy też osobę płci męskiej?” (Babbie, 2003, s. 62).

Badania poświęcone pracownikom naukowym Uniwersytetu Łódzkiego wpisujące się w jubileusz 70-lecia tej uczelni przeprowadziły trzy badaczki Kaja Kaźmierska, Katarzyna Waniek i Agata Zysiak (2016). Celem badań było odtworzenie historii społecznej uczelni, tak jak zapisała się ona w doświadczeniach biograficznych jej pracowników. Zastosowaną metodą badawczą były wywiady narracyjne, które przeprowadzono z 30 pracownikami naukowymi Uniwersytetu Łódzkiego, w tym z 11 kobietami. Dysproporcji płci wśród uczestników badań autorki zdają się nie dostrzegać, choć zauważają pewną nadreprezentację wywiadów z socjologami, co ilustruje, jak piszą — „teżę o znaczeniu interakcyjnego kontekstu dla wytwarzania opowieści o życiu, kontekstu, który stanowi, w naszym odczuciu, o szczególnej wartości zebranych wspomnień wywołanych w trybie pamięci komunikacyjnej” (2016, s. 23). Autorki są kobietami, ale do doświadczeń typowo kobiecych się nie odwołują, wpisują się raczej w tworzenie *his story*. Sami pracownicy UŁ stanowią zaś w większości pokolenie urodzone przed drugą wojną światową, a więc ukształtowane przez przedwojennych profesorów i dość patriarchalne relacje płci, sytuujące kobiety częściej w porządku życia domowego niż publicznego. W tym sensie, jak należy przypuszczać, na etapie socjalizacji pierwotnej badani byli poddawani wpływowi tych tradycyjnych norm i wartości

społeczno-kulturowych, co mogło wpłynąć na internalizację także pewnych charakterystycznych dla tego okresu „właściwych” wzorców zachowań płci oraz miejsca kobiet w społeczeństwie. Z tych powodów warto było ten aspekt relacji płci w analizach badawczych funkcjonowania pracowników naukowych UŁ poddać refleksji, bo wiąże się to z kwestiami proporcji płci na stanowiskach kierowniczych, sposobem ich zarządzania czasem czy z interesującą kwestią tego, jak wyglądało, wspomniane w narracjach badanych, spotkanie się ze studentami także w prywatnych domach pracowników naukowych. Badaczki jednak tej strony życia uczelni analizie nie poddały.

Deficyty badań dotyczące znaczenia wykształcenia i pracy zawodowej kobiet stopniowo zostają jednak uzupełniane, o czym świadczą prace Moniki Sulik (2010) czy Urszuli Swadźby i Moniki Żak (2016). Pierwsza z autorek skoncentrowała się na analizie miejsca współczesnych kobiet w nauce, a jej badania mają charakter jakościowo-ilościowy. W zakresie jakościowym są oparte na wywiadach narracyjnych przeprowadzonych z 24 kobietami pełniącymi role pracowników naukowych na polskich uczelniach, a w zakresie ilościowym na 107 ankietach przeprowadzonych z kobietami posiadającymi co najmniej stopień doktora. Efektem tych badań była typologizacja naukowczyń i ukazanie ich wspólnych doświadczeń oraz wielowymiarowości konstruktów kulturowego kobiecości, jak też analiza społeczno-kulturowych uwarunkowań wpływających na kariery zawodowe kobiet. Analizy badawcze U. Swadźby i M. Żak (2016) także dotyczą kwestii wykształcenia i pracy zawodowej kobiet, ale są oparte na metodach ilościowo-jakościowych, przy czym te pierwsze zdecydowanie dominują, co odzwierciedla też 397 przeprowadzonych ankiet i 50 wywiadów pogłębionych, które zostały omówione dość pobieżnie. Całość tej analizy należy jednak uznać za istotnie wpisującą się w wypełnienie deficytów badań śląskoznawczych w zakresie ról społeczno-zawodowych kobiet. Badania te dokumentują generacyjną zmianę, jaka dokonała się na Śląsku w zakresie systemu wartości i ról społecznych kobiet pochodzących z rodzin robotniczych, bo podniosły one swoją pozycję społeczno-zawodową bardziej niż mężczyźni.

Wyłącznie na podstawie badań jakościowych portret starszego pokolenia Ślązaczek stworzyła Elżbieta Górnikowska-Zwołak (2000). Badania te są bardzo istotne, gdyż autorce udało się z wykorzystaniem wywiadów wyjść poza stereotypowe opisywanie życia kobiet na Górnym Śląsku, dostrzec, że ciężka praca kobiet może wiązać się „tylko” z pełnieniem roli gospodyni domowej, a tak ceniona, zwłaszcza w tym regionie, rodzina może okazać się źródłem przemocy fizycznej i ekonomicznej, a więc nie być miejscem przyjaznym. Badania pokazały też trudny problem solidaryzmu kobiet wobec innych przedstawicielek tej płci, powiązany z brakiem możliwości samodzielnego zarobkowania.

Sekcja Socjologii Pracy Polskiego Towarzystwa Socjologicznego podjęła realizację projektu „Nestorzy socjologii pracy w Polsce” (Giermanowska, Kolańska, Mrozowicki, Róg-Ilnicka, 2016), którego celem jest udokumentowanie — za pomocą wywiadów pogłębionych z elementami historii mówionej — doświadczeń nestorów polskiej socjologii pracy związanych z instytucjonalizacją

tej subdyscypliny w PRL oraz analiza jej przemian w III RP wraz z uwzględnieniem typowych karier jej przedstawicieli. W warstwie metodologicznej projekt ten, podobnie jak badania doświadczeń pracowników naukowych UŁ (Kaźmierska, Waniek, Zysiak, 2016), celowo ogranicza procedury analityczne interpretacji i rezygnuje z anonimizacji w wyniku przyjęcia obowiązku autoryzacji wywiadów w celu imiennego zaprezentowania dokonań rozmówców, ich doświadczeń oraz ich interpretacji kontekstu społeczno-politycznego dotyczącego badań socjologicznych w dobie PRL oraz III RP. Z założenia autorzy projektu biorą jednak pod uwagę analizę biograficzną i społecznej pamięci przeszłości z uwzględnieniem wspólnoty pamięci komunikacyjnej i normalizacji codzienności dotyczącej życia badaczy i badaczek.

W stosowaniu badań jakościowych metodą wywiadów swobodnych (w tym tych koncentrujących się na analizach karier kobiet) ważne jest też odnotowanie kwestii pewnego subiektywizmu dotyczącego procedury wywiadu jako rodzaju interakcji, w ramach której ma miejsce wzajemne oddziaływanie osoby badającej i osoby rozmówcy. W interakcję tę wpisana jest refleksyjność i dystans wobec możliwości w pełni obiektywnego opisanie świata na rzecz akcentu położonego na rozumienie otaczającej rzeczywistości. Zarówno badających, jak i badanych należy więc ujmować jako istoty działające i aktywnie reagujące także na czas przeprowadzenia wywiadu i szerszy kontekst społeczno-kulturowy, w którym znajdują się w czasie badania. Sens i znaczenia dawnych wydarzeń biograficznych i społecznych są więc analizowane z perspektywy współczesności, a — jak zwraca uwagę Maurice Halbwachs (2008) — kłopoty dotyczące odczucia czasów minionych polegają nie na tym, co trzeba o nich wiedzieć i jak dokładnie je zapamiętać, lecz raczej na tym, czego wiedzieć nie należy. Jak już podkreślano, to badani nadają znaczenia swoim doświadczeniom i czynią to z punktu widzenia terażniejszości, a to już samo w sobie powoduje albo może powodować pewną ich reinterpretację. W badaniach jakościowych opartych na wywiadach swobodnych i narracyjnych kryć się może wiele pułapek dotyczących przekazu. Jak sugestywnie stwierdza analizujący pamięć społeczną M. Halbwachs (2008, s. 171), właśnie w imię ciągłości „społeczeństwo nie tylko od czasu do czasu zmusza ludzi do odtwarzania w myśli wydarzeń z danego życia, lecz także do ich poprawiania, okrawania i uzupełniania, tak iż w końcu mimo wszystko, przekonani, że nasze wspomnienia są dokładne, przypisujemy im znaczenia, jakiego wtedy w naszych oczach nie miała ówczesna rzeczywistość”. Zgodnie z tymi uwagami choć badania jakościowe wiążą się z współczynnikiem humanistycznym Floriana Znanieckiego, a więc z postulatem patrzenia na zjawiska społeczne „oczami ich uczestników”, to jednak warto, by badacz pamiętał o ograniczeniach tego sposobu widzenia. Dane pozyskiwane w badaniach jakościowych w toku wywiadów pogłębionych czy narracyjnych wiążą się bowiem z subiektywnością przekazu wyznaczonego zarówno przez kontekst sytuacji biograficznej jednostki, jak i kontekst sytuacji społecznej, w jakiej przekaz ten powstaje.

Wśród współczesnych analiz karier zawodowych kobiet warto zwrócić uwagę także na należące do ostatnich kompleksowych badań tego typu badanie autorstwa

Barbary Marek-Zborowskiej (2016). Autorka skoncentrowała się na analizie porównawczej karier i sukcesów kobiet województwa podkarpackiego w nauce, biznesie oraz w polityce. Przeprowadzane przez nią badania miały charakter jakościowo-ilościowy, bo w zakresie technik badawczych oparła się zarówno na 30 wywiadach narracyjnych, 263 standaryzowanych wywiadach kwestionariuszowych, jak i na badaniach fokusowych. Same badania stanowią też przykład bardzo starannie zaprojektowanej i przeprowadzonej triangulacji danych jakościowych. Podejście jakościowe pozwoliło autorce nie tylko na wyłonienie sekwencji losów rozmówczyń, lecz także na wskazanie kluczowych wydarzeń w ich życiu, jak również napotykanych bodźców i barier o charakterze indywidualnym czy instytucjonalnym w ich drodze do sukcesu życiowego. Zwróciła przy tym uwagę na problem samodzielności i wewnątrzsterowności jednostek w zakresie zarządzania sobą i tworzenia własnego kapitału kompetencji, a także na wagę tożsamości jednostki wyznaczonej przez pracę i sprawowane w niej role oraz na karierę i sukces jako otwarty projekt biograficzny. Badania te stanowią również potwierdzenie roli tożsamości jednostki wyznaczonej przez płeć i pracę w dążeniu do sukcesu życiowego.

Podczas analizy pracy i karier zawodowych kobiet poruszana jest też kwestia równowagi macierzyństwa i życia rodzinnego. W tym kontekście warto wspomnieć badania Bogusławy Budrowskiej (2000), bo obserwacje zawarte w książce *Macierzyństwo jako punkt zwrotny w życiu kobiety* wychodzą poza tradycyjnie przedstawianą jedynie pozytywną wizję tego okresu w życiu kobiety, a wskazują jego czasem ograniczający i tak właśnie odczuwany wpływ na kariery zawodowe kobiet. To odkrycie rzeczywistego doświadczania macierzyństwa, które bywa zdecydowanie odmienne od wizji macierzyństwa jako instytucji, było, jak się wydaje, możliwe właśnie dzięki rzetelnie przeprowadzonym badaniom jakościowym z zastosowaniem wywiadów pogłębionych. Badania jakościowe mogą zatem pokazać znane społecznie doświadczenia, ale też ujawnić i poddać dyskusji ich wielość barw i niuansów. Podobnie z kwestią karier wiąże się pozornie odległa od nich analiza nieodpłatnej pracy domowej przeprowadzona dzięki badaniom Anny Titkow, Danuty Duch-Krzyszczak i Bogusławy Budrowskiej (2004). Jest to przykład synergii badań ilościowych i jakościowych, bo choć te pierwsze były oparte na dość dużej reprezentatywnej próbie badań kwestionariuszowych, to dla zbadania zjawiska zastosowano też indywidualne wywiady pogłębione i badania fokusowe. To kolejny przykład, że łączenie poważnie potraktowanych badań jakościowych z wydobyciem ich potencjału oraz połączenie ich z badaniami ilościowymi istotnie rzutuje na lepsze poznanie poddanych analizie zjawisk, a w tym przypadku na dostrzeżenie powiązań sfery publicznej z prywatną.

Trudności dotyczące przeprowadzania badań jakościowych na podstawie wywiadów swobodnych i narracyjnych są zatem rekompensowane zakresem wiedzy, jakiej dostarczają, a także możliwością opisu zjawisk i procesów trudnych do uchwycenia czy jednoznacznego kwantyfikowania. Dodatkowo ich siłą są możliwości oddania subiektywnych światów odczuwanych przez jednostki oraz szanse wychodzenia poza utarte schematy pozytywistycznego opisu rzeczywi-

stości, a także możliwości uczenia się zarówno w aspekcie indywidualnym, jak i społecznym, jak obrazują to zwłaszcza prace pedagogów, w tym Elżbiety Dubas (2011) czy Joanny Golonki-Legut (2015). Samo przeprowadzenie i analizowanie danych uzyskanych z wywiadów nie jest jednak proste, a chcąc uniknąć jednej z pułapek analiz, warto wyraźnie oddzielać fakty biograficzne odnotowywane przez jednostki w wywiadach od interpretacji, jakie im nadają.

Uwagi końcowe

Warto jeszcze raz zastrzec, że przedstawione refleksje z założenia koncentrują się wyłącznie na karierach kobiet w Polsce po 1989 roku, co wiąże się ze zwróceniem uwagi na rolę, jaką dla przeprowadzania badań ma czas ich realizacji oraz pamięć społeczna osób badanych. W analizach nie ustosunkowano się do wszystkich badań przeprowadzonych w tym zakresie w ostatnich dekadach, ale jedynie do tych bardziej znanych i uznanych za ciekawe z punktu widzenia zastosowanych w nich metod badawczych. Stałą inspiracją do refleksji nad badaniami karier kobiet jest ciągle utrzymujące się zjawisko „szklanego sufitu”. Pytania dotyczące dysproporcji karier osób obu płci w sferze publicznej bezpośrednio wiążą się więc z kwestią równości ich praw i szans życiowych. Dodatkowo w Polsce 2018 rok był czasem obchodów stulecia praw wyborczych kobiet, a więc także okazją do podsumowań, jak relacje płci ewoluowały i jak wyglądają współcześnie. Z wymienionych względów wydaje się istotne, aby zwracać uwagę na znaczenie metod jakościowych w analizach publicznego funkcjonowania kobiet oraz przeprowadzać badania z uwzględnieniem wrażliwości genderowej, zwłaszcza że pozostaje ona nieco niedoceniana, a jest wciąż stymulująca do bardziej wnikliwego spojrzenia na mechanizmy rynkowego czy społecznego funkcjonowania jednostek, jak również do refleksji nad ujmowaniem wieloaspektowości i złożoności ich pracy.

Bibliografia

- 100 lat Polski w liczbach 1918—2018*, 2018, Warszawa: Główny Urząd Statystyczny.
- Aktywność ekonomiczna ludności Polski w I kwartale 2018 roku*, 2018, Warszawa: Główny Urząd Statystyczny.
- Adamska L., Twarowska K., Kasak I., 2015: *Kobiety we władzach spółek giełdowych w Polsce. Dlaczego nie ma zmiany?* Warszawa: Fundacja Liderów Biznesu.
- Babbie E., 2003: *Badania społeczne w praktyce*. Przeł. W. Betkiewicz i in. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Barker Ch., 2005: *Studia kulturowe. Teoria i praktyka*. Przeł. A. Sadza. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

- Budrowska B., 2000: *Macierzyństwo jako punkt zwrotny w życiu kobiety*. Wrocław: Wydawnictwo Funna.
- Connerton P., 2012: *Jak społeczeństwa pamiętają*. Przeł. M. Napiórkowski. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Desperak I., 2013: *Pleć zmiany. Zjawisko transformacji w Polsce z perspektywy gender*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Dubas E., 2011: „*Ja mam parę żyć*” — uczenie się z własnej biografii (w świetle analizy jednego wywiadu). W: E. Dubas, W. Świtalski, red.: *Uczenie się z (własnej) biografii*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Faludi S., 2013: *Reakcja. Niewypowiedziana wojna przeciw kobietom*. Przeł. A. Dzierzowska. Warszawa: Wydawnictwo Czarna Owca.
- Freidan B., 2012: *Mistyka kobiecości*. Przeł. A. Grzybek. Warszawa: Wydawnictwo Czarna Owca.
- Fuszara M., 2007: *Równe traktowanie w procesie rekrutacji*. W: E. Lisowska, red.: *Gender Index. Monitorowanie równości kobiet i mężczyzn w miejscu pracy*. Warszawa: EQUAL, UNDP.
- Fuszara M., 2017: *Nie jesteś sama*. <https://www.kongreskobiet.pl/Content/uploaded/files/superwoman/Nie%20jeste%20jeste%20sama.pdf> [dostęp: 01.12.2017].
- Giermanowska E., Kolasińska E., Mrozowicki A., Róg-Ilnicka J., 2016: *Tradition, the Present and Future of the Sociology of Work in Poland. Reflections on the Project the Doyens of the Sociology of Work in Poland*. In: S. Kamińska-Berezowska, ed.: *Warsaw Forum of Economic Sociology*. T. 7, nr 1. Warszawa: Szkoła Główna Handlowa w Warszawie.
- Golonka-Legut J., 2015: *Uczenie się w perspektywie biograficzności. Perspektywa andragogiczna*. W: H. Solarczyk-Szewc, red.: *Rocznik andragogiczny*. T. 22. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Górnikowska-Zwołak E., 2000: *Szkic do portretu Ślązaczki. Refleksja feministyczna*. Katowice: Wydawnictwo Naukowe „Śląsk”.
- Graczyk E., Graban-Pomirska M., red., 2002: *Siostry i ich Kopciuszek*. Gdynia: Uraeus.
- Halbwachs M., 2008: *Spoleczne ramy pamięci*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kamińska-Berezowska S., 2009: *Równość płci w opinii nauczycielek wychowania przedszkolnego w województwie śląskim. Refleksje w oparciu o badania jakościowe*. W: U. Swadźba, red.: *Praca czy rodzina? Dylematy śląskich kobiet*. Katowice: Wydawnictwo Gnome, Uniwersytet Śląski.
- Kamińska-Berezowska S., 2013: *Kobiety w wybranych segmentach polskiego ruchu związkowego a równość płci. Studium z zastosowaniem teorii Pierre'a Bourdieu*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Kamińska-Berezowska S., Suchacka M., 2006: *Kulturowe uwarunkowania kobiecego przywództwa w świetle badań jakościowych śląskich elit*. W: A.K. Piasecki, red.: *Model przywództwa: wymiar lokalny, krajowy, międzynarodowy*. Kraków: Wydawnictwo „Profesja”.
- Kapitał ludzki w Polsce w 2014 r.* 2015, Warszawa: GUS.
- Kaźmierska K., 1997: *Wywiad narracyjny — technika i pojęcia analityczne*. W: M. Czyżewski, A. Piotrkowski, A. Rokuszewska-Pawełek, red.: *Biografia a tożsamość narodowa*. Łódź: Uniwersytet Łódzki.

- Kaźmierska K., 2012: *Wprowadzenie*. W: K. Kaźmierska, red.: *Metoda biograficzna w socjologii. Antologia tekstów*. Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Kaźmierska K., Waniek K., Zysiak A., 2016: *Opowiedzieć Uniwersytet. Łódź akademicka w biografjach wpisanych w losy Uniwersytetu Łódzkiego*. Wyd. 2. uzupełnione. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Konecki K.T., 2000: *Studia z metodologii badań jakościowych. Teoria ugruntowana*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Konecki K.T., Chomczyński P., 2012: *Słownik socjologii jakościowej*. Warszawa: Difin.
- Kostera M., 2003: *Antropologia organizacji. Metodologia badań terenowych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Krzyżanowska N., 2012: *Kobiety w (polskiej) sferze publicznej*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Kvale S., 2010: *Prowadzenie wywiadów*. Przeł. A. Dziuban. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Lisowska E., red., 2007: *Gender Index. Monitorowanie równości kobiet i mężczyzn w miejscu pracy*. Warszawa: EQUAL, UNDP.
- Lutyńska K., 2005: *Wywiad socjologiczny*. W: *Encyklopedia socjologii*. Red. nauk. H. Kubiak, G. Lissowski, W. Morawski, J. Szacki. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Marek-Zborowska B., 2016: *Kobiety sukcesu i ich kariery w województwie podkarpackim*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Mayo E., 1972: *Hawthorne and Western Electric Company*. W: J. Kurnal, red.: *Twórcy naukowych podstaw organizacji i zarządzania. Wybór pism*. Przeł. Z. Szatyńska. Warszawa: PWE.
- Mikulska J., 1994: *Psychologia płci jako wyzwanie dla edukacji*. W: J. Brzeziński, L. Witkowski, red.: *Edukacja wobec zmiany społecznej*. Poznań—Toruń: Wydawnictwo „Edytor”.
- Monitoring rynku pracy. Kwartalna informacja o rynku pracy*, 2016, Warszawa: GUS.
- Niezbalski J., 2012: *Wywiad narracyjny (Narrative interview)*. W: K.T. Konecki, P. Chomczyński, red.: *Słownik socjologii jakościowej*. Warszawa: Difin.
- Olsen V., 2009: *Feministyczne badania jakościowe u progu milenium. Zarys i wyzwania*. Przeł. M. Bobako. W: N.K. Denzin, Y.S. Lincoln, red.: *Metody badań jakościowych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Piotrowska J., red., 2009: *Kobiety dla Polski. Polska dla kobiet. 20 lat transformacji 1989—2009. Raport. Kongres Kobiet Polskich*. Warszawa: Fundacja Feminoteka.
- Przybyłowska I., 1983: *Rodzaje wywiadów kwestionariuszowych*. W: K. Lutyńska, A.P. Wejland, red.: *Wywiad kwestionariuszowy. Analizy teoretyczne i badania empiryczne*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Różnice w wynagrodzeniach kobiet i mężczyzn w Polsce w 2016, 2018*, Bydgoszcz: Urząd Statystyczny w Bydgoszczy.
- Rumińska-Zimny E., 2017: *Raport „Czas na kobiety”. Dlaczego warto inwestować w równość?* Warszawa: Biuro Kongresu Kobiet.
- Schütze F., 2012: *Analiza biograficzna ugruntowana empirycznie w autobiograficznym wywiadzie narracyjnym. Jak analizować autobiograficzne wywiady narracyjne*. W: K. Kaźmierska, red.: *Metoda biograficzna w socjologii. Antologia tekstów*. Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.

- Suchacka M., 2014: *Transformacja regionu przemysłowego w kierunku regionu wiedzy. Studium socjologiczne województwa śląskiego*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Sulik M., 2010: *Kobiety w nauce. Podmiotowe i społeczno-kulturowe uwarunkowania*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Swadźba U., Żak M., 2016: *Od żony górnika do naukowca. Zmiana systemu wartości i ról społecznych kobiet na terenach poprzemysłowych Górnego Śląska*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Sztumski J., 2010: *Wstęp do metod i technik badań społecznych*. Wyd. 7. zmienione i uzupełnione. Katowice: Wydawnictwo Naukowe „Śląsk”.
- Sztumski J., 2014: *Elity, ich miejsce i rola w społeczeństwie*. Wyd. 4. uzupełnione. Katowice: Wydawnictwo Naukowe „Śląsk”.
- Ślęczka K., 1999: *Feminizm. Ideologie i koncepcje społeczne współczesnego feminizmu*. Katowice: Wydawnictwo „Książnica”.
- Titkow A., red., 2003: *Szklany sufit. Bariery i ograniczenia karier kobiet. Monografia zjawiska*. Warszawa: Fundacja Instytut Spraw Publicznych.
- Titkow A., Duch-Krzystoszek D., Budrowska B., 2004: *Nieodpłatna praca kobiet, mity, realia, perspektywy*. Warszawa: Wydawnictwo IFIS PAN.
- Turner J.H., 2004: *Struktura teorii socjologicznej. Wydanie nowe*. Przeł. G. Woroniecka i in. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Walczevska S., 1999: *Damy, rycerze i feministki. Kobiety dyskurs emancypacyjny w Polsce*. Kraków: Wydawnictwo eFKa.
- Wypiorczyk-Przygoda K., Wawrzyniak J., 2011: *Wspomnienie jako obraz przeszłości zachowany w pamięci — skarbnicy przeżyć i doświadczeń*. W: E. Dubas, W. Świtalski, red.: *Uczenie się z biografii innych*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.